तृतीयः पाठः

रामो द्विर्नाभिभाषते

लेखकपरिचयः- लौकिकसंस्कृतसाहित्यस्य प्रादुर्भावः महर्षिवाल्मीकिविरचित-रामायणमहाकाव्याद् मन्यते, एतदर्थं महर्षिः वाल्मीकिः आदिकविः मन्यते। एतद्विरचितं महाकाव्यम् अस्य भूतलस्य प्रथमं महाकाव्यमस्ति। अस्मिन् महाकाव्ये चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकाः सन्ति। गायत्रीमन्त्रस्थितान् चतुर्विंशतिः वर्णान् आदाय अस्य रचना सञ्जाता। अस्य एकमेकमक्षरं महापातकनाशनाय अलमस्ति। उक्तञ्च-

'एकैकमक्षरं पुंसां महापातकनाशनम्' इति।

वाल्मीकिरामायणे अध्यात्मरामायणे च महर्षिः वाल्मीकिः प्रचेतसः पुत्रः आसीदिति प्रमाणमुपलभ्यते। यथा-

'प्रचेतसोऽहं दशमः पुत्रो राघवनन्दन!' इति। स्कन्दपुराणस्य वैशाखमाहात्म्ये अमुं जन्मान्तरस्य व्याधमित्युक्तम्। व्याधजन्मनि ऋषेः शङ्खस्य सत्सङ्गेन 'राम-राम' इति सङ्कीर्तनस्य प्रभावेण एषः अन्यस्मिन् जन्मनि रत्नाकरः अभूत्। तत्र व्याधानां सङ्गमेन व्याधकर्मणि संलग्नः अभवत्। पुनः सप्तर्षीणां सङ्गत्या 'मरा मरा' इति रामस्य विपरीतनामसङ्कीर्तनेन शरीरे पिपीलिकाभिः मृत्तिकाया आरोहणेन च 'वाल्मीकि' इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभवत्। अनेन विरचिते वाल्मीकिरामायणे रामस्य कथा वर्णिताऽस्ति। यदा अस्मिन् काव्यत्वशक्तिः प्रादूर्भूता तदा स्वयं चतुर्मुखः ब्रह्मा तत्र समागत्य रामकथालेखनार्थमेनमादिष्टवान्। महर्षिः नारदः अस्य पुरतः श्रीरामस्यादर्शगुणानामुल्लेखमकरोत्। तत्रोक्तं यत् श्रीरामे सत्यसन्धता-सज्जनप्रियता-लोभशून्यता- प्रजापालकता-आज्ञाकारिता-लोकहितैषितादिभिः गुणैः मण्डितः वर्तते। रामायणे विविधमानवीयगुणानां मनोभावस्य उदात्तरूपं समाविष्टं वर्तते। अस्मिन् महाकाव्ये छन्दोविधानस्य अलङ्कारचमत्कारस्य, भाषासौष्ठवस्य, रसपरिपाकस्य च अद्वितीयः समावेशः वर्तते।

पाठपरिचयः- अयं पाठः वाल्मीकिरामायणस्य अयोध्याकाण्डस्य अष्टादशसर्गतःसङ्गृहीतोऽस्ति। अस्मिन् पाठे रामकैकेय्योर्मध्ये जातस्य वार्तालापस्य वर्णनं वर्तते। नृपः दशरथः यदा देवासुरसंग्रामे युद्धमकरोत् तदानीं महाराज्ञी कैकेयी तस्य साहाय्यं कृतवती। तेन प्रहृष्टचेताः महाराजः दशरथः तस्यै वचनद्वयमयच्छत्। रामस्य राज्याभिषेकसमये कैकेयी नृपस्याग्रे पूर्वप्रदत्तवचनस्य पालनार्थं न्यवेदयत्। तस्याः एकस्मिन् वचने रामस्य कृते चतुर्दशवर्षाणि अरण्यनिवासः अपरस्मिन् वचने च युवराजपदे स्वपुत्रस्य भरतस्य राज्याभिषेकः आसीत्। मातुः कैकेय्याः एतद् अभिप्रायं ज्ञात्वा रामः तस्याः पुरतः कथयति यत् अहं भवत्याः आज्ञां नूनं पालयिष्यामि। रामः यद् वदति तदेव आचरति। कदापि रामः द्विर्नाभिभाषते। एतद् आकर्ण्य कैकेयी कथयति यत्-त्वं जटाजिनमाधाय चतुर्दश वर्षाणि पर्यन्तम् अरण्यनिवासार्थं गच्छ तव स्थाने भरतस्य राज्याभिषेकः भवतु इति अभिलषामि। रामः पितुः वचनमनुपालयितुं पावकेऽपि पतितुमुद्यतो दृश्यते। रामः पितरि शुश्रुषा तस्या आज्ञापालनं महत्तरं धर्माचरणं मनुते। एवंविधं रामस्य उदात्तभावनायाः मातुः कैकेय्याः कपटपूर्णभावनायाः च अत्र अतीव रमणीयं सामञ्जस्यं विद्यते।

रामो द्विर्नाभिभाषते

सन्दर्भः- प्रस्तुतोऽयं पाठः महर्षिवाल्मीकिविरचितस्य आदिकाव्यस्य अयोध्याकाण्डतः उद्धृतोऽस्ति।

प्रसङ्गः- अस्मिन् पद्ये श्रीरामः मातुः कैकेय्याः वचनं संश्रुत्य स्वकीयां पीडां प्रकटयति-

अहो धिङ् नार्हसे देवि वक्तुं मामीदृशं वचः।

अहं हि वचनाद् राज्ञः पतेयमपि पावके ।।१ ।।

पदच्छेदः– अहो धिक् न अर्हसे देवि ! वक्तुम् माम् ईदृशं वचः, अहं हि वचनाद् राज्ञः पतेयम् अपि पावके।

अन्वयः– अहो धिक् देवि ! माम् ईदृशं वचः वक्तुं न अर्हसे हि अहं राज्ञः वचनाद् पावके अपि पतेयम्।

व्याख्या– अहो=आश्चर्यम्, धिक्=धिक्कारः, देवि != दिव्यगुणयुक्ते ! (मातः), माम्=अमुं जनम्, ईदृशम्=एतादृशं कष्टप्रदम्, वचः=वचनम्, वक्तुम्=कथयितुम्, न=नहि, अर्हसे=योग्याऽसि, हि=यतोहि, अहम्=एष जनः(दाशरथी रामः), राज्ञः=नृपस्य, वचनाद्=कथनाद् पावके अपि=अग्नौ अपि, पतेयम्=भ्रंशेयम् (पतितुं शक्नोमि इतिभावः)

भावार्थः– लोकेऽस्मिन् आदर्शपुत्रः प्रायशः दुर्लभः। रामः आत्मानं पितुः आदर्शपुत्रम् अवबोधयितुं मातुः कैकेय्याः अग्रे नृपस्यादेशपालनार्थं पावके स्वकीयं प्राणाहुतिं प्रदातुं तत्परो भवति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– अहो=आश्चर्यसूचकमव्ययम्। धिक्=खेदसूचकः शब्दः। वक्तुम्=वच्+तुमुन् (तुम्)। माम्=अस्मद्+अम् (द्वि.वि.ए.व.)। राज्ञः=राजन्+ङस् (ष.वि.ए.व.)। वचनाद् = वच्+ल्युट् (यु=अन) +ङसि (आत्) (पं.वि.ए.व.)। पावकः=पू+ण्वुल् (वु=अक)+ङि(स.वि.ए.व.)। पतेयम्=पत्+विधिलिङ्+ मिप्(उ.पु.एउ.व.)।

छन्दः– अत्र 'अनुष्टुप्' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये श्रीरामः मातुः कैकेय्याः वचनमाकर्ण्य स्वकीयां पीडां प्रकटयन् कथयति यत्–

भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं पतेयमपि चार्णवे ।
नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च ।।२ ।।

पदच्छेदः– भक्षयेयम् विषम् तीक्ष्णम् पतेयम् अपि च अर्णवे नियुक्तः गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च।

अन्वयः– गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च नियुक्तः (तर्हि) तीक्ष्णं विषं भक्षयेयम् अर्णवे च अपि पतेयम्।

व्याख्या– गुरुणा–आचार्येण, पिता=जनकेन, नृपेण=राजा(महाराजेन दशरथेन), च=तथा, हितेन=मित्रेण, च=तथा नियुक्तः=नियोजितः, (तर्हि), तीक्ष्णम्=तीव्रम् (अत्युग्रम्) विषम्=गरलम् (हलाहलम्), भक्षयेयम्= खादेयम् (खादितुं शक्नोमि), अर्णवे=सागरे (समुद्रे) चापि तथापि, पतेयम्=भ्रंशेयम् (पतितुं शक्नोमि)।

भावार्थः– 'गुरोराज्ञा गरीयसी' इति वचनं मनसि निधाय मातुः कैकेय्याः, अग्रे तीक्ष्णं गरलं (विषम्), पातुं, सागरे निमज्जितुं च रामः तत्परो दृश्यते। सः गुरोः पितुः, नृपस्य, मित्रस्य च कृते सर्वविधं सुखं प्रदातुं स्वकीयं जीवनमर्पयितुमभिलषति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– भक्षयेयम् = भक्ष+णिच्+विधिलिङ्+मिप् (उ.पु.ए.व.)। विषम्=विष्+क (अ)+अम् द्वि.वि.ए.व.)। तीक्ष्णम्=तिज्+क्स्न(दीर्घः)+अम् (द्वि.वि.ए.व.)। पतेयम्=पत्+विधिलिङ्+मिप् (उ.पु.ए.व.)। चार्णवे=च+अर्णवे (दीर्घसन्धिः)। नियुक्तः=नि+युज्+क्त+सु (क्रिया–पदम्)। पिता=पाति रक्षतीति– पा+तृच्(तृ)+टा(आ) (तृ.वि.ए.व.)।हितेन=हित+टा(इन) (गुणः) (तृ.वि.ए.व.)।

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'अनुष्टुप्' नामधेयं वृतं वर्तते।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये श्रीरामः यद् वदति तत् करोतीति प्रतिपादयन् कविः कथयति यत्–

तद् ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकाङ्क्षितम् ।
करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ।।३ ।।

पदच्छेदः– तद् ब्रूहि वचनम् देवि ! राज्ञः यद् अभिकाङ्क्षितम्, करिष्ये प्रतिजाने च रामः द्विः न अभिभाषते।

अन्वयः– देवि ! राज्ञः यद् अभिकाङ्क्षितं तद् ब्रूहि करिष्ये (अहं) च प्रतिजाने रामः द्विः न अभिभाषते।

व्याख्या– देवि !=भगवति ! (दिव्यगुणयुक्ते !), राज्ञः=नृपस्य, यद्=यद्वस्तु, आकाङ्क्षितम्=अभीष्टम्

(मनोऽनुकूलम्) तद्=तद्वचनम्, ब्रूहि=कथय (वद), करिष्ये=आचरिष्यामि, (अहम्), च=तथा, प्रतिजाने=शपामि (प्रतिज्ञां करोमि), रामः=एषः जनः (दाशरथीरामः), द्विः=द्विधा, न=नहि, भाषते=वदति, (कथयति)।

भावार्थः– रामः मातरं प्रति कथयति यद्–मातः। महाराजः दशरथः किमभिलषति? तत् कथय। अहं पितुराज्ञामनुपालयितुं कृतसङ्कल्पोऽस्मि। हे मातः। एष जनः (रामः) यद् वदति तदेव आचरति, तदतिरिच्य कदापि न व्यवहरति अर्थात्'मम मनसि वचसि च सर्वदा ऐक्यं तिष्ठति' इति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– ब्रूहि=ब्रू+लोट्+सिप् (म.पु.ए.व.)। वचनम्=वच्+ल्युट् (यु=अन)+अम्। अभिकाङ्क्षितम् =अभि+काङ्क्ष+इट्+क्त+सु(अम्) (क्रियापदम्)। करिष्ये=कृ+लट्+इट् (उ.पु.ए.व.)। प्रतिजाने प्रति+ज्ञा+लट्+त (उ.पु.ए.व.)। द्विर्नाभिभाषते=द्विः+न+अभिभाषते = (विसर्गसं., दीर्घसं.)+अभि+ भाष्+लट्+त (प्र.पु. ए.व.)।

छन्दः– अत्र 'अनुष्टुप्' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये माता कैकेयी देवासुरसङ्ग्रामस्य वरप्राप्तिविषयिकीं चर्चां श्रीरामस्य पुरतः करोति–

पुरा देवासुरे युद्धे पिता ते मम राघव।
रक्षितेन वरौ दत्तौ सशल्येन महारणे।।४।।

पदच्छेदः– पुरा देवासुरे युद्धे पिता ते मम राघव, रक्षितेन वरौ दत्तौ सशल्येन महारणे।

अन्वयः– (हे) राघव! पुरा देवासुरे युद्धे ते पिता सशल्येन (विद्धः) महारणे (मया) रक्षितेन मम (द्वौ) वरौ दत्तौ।

व्याख्या– (हे) राघव! =(हे) दशरथात्मज!, पुरा=प्राचीनकाले, देवासुरे युद्धे=देवानां राक्षसानां च समरे(आहवे), ते=तव (भवतः), पिता=जनकेन, सशल्येन=बाणप्रहारेण आहतेन, महारणे=महासमरे (महति आहवे), रक्षितेन= सुरक्षाप्रदानार्थम्, मम=मह्यम् (कैकेय्यै) (द्वौ) वरौ=वरद्वयम् (उभे वचने), दत्तौ=प्रदत्तम् (प्रदानार्थमुक्तम्)।

भावार्थः– महाराजः दशरथः देवासुरसंग्रामे साहाय्यं प्रदातुं मात्रे कैकेय्यै द्वौ वरौ प्रायच्छत् किन्तु सा तदानीं नैव स्वीकृतवती, तद्वरमेव साम्प्रतं प्राप्तुमभिलषति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– पुरा=पुर्+का(आ)(अव्य.)। देवासुरे = देव+असुरे (दीर्घसं.)। युद्धे=युध्+क्त (त)+ ङि (स.वि.ए.व.)। ते=युष्मद्+ङस् (तव इत्यस्य स्थाने ते आदेशः) (ष.वि.ए.व.)। राघव=रघोः गोत्रापत्यम्) रघु+अण्=राघव (सं.ए.व.)। रक्षितेन=रक्ष्+क्त(त)+टा(इन) (तृ.वि.ए.व.)। वरौ=वृ+अप्+औ (द्वि.वि.ए.व.)। दत्तौ=दा+क्त(त)+औ (क्रियापदम्)। सशल्येन=शल्येन सहितः सशल्यः तेन स शल्येन (ब.स.)

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'अनुष्टुप्' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये माता कैकेयी द्वयोः वरयोः परिगणनं श्रीरामस्य पुरतः करोति–

तत्र मे याचितो राजा भरतस्याभिषेचनम्।
गमनं दण्डकारण्ये तत्र चाद्यैव राघव।।५।।

पदच्छेदः– तत्र मे याचितः राजा भरतस्य अभिषेचनम्, गमनं दण्डकारण्ये तत्र च अद्य एव राघव।

अन्वयः– राघव! तत्र मे राजा (प्रथमं) भरतस्य अभिषेचनम्, (द्वितीयं) च तव अद्य एव दण्डकारण्ये गमनं याचितः।

व्याख्या– राघव!= हे रघुनन्दन! तत्र=तस्मिन् (पूर्वोक्तयोः द्वयोः वरयोः मध्ये), मे=मया (कैकेय्या), राजा=नृपः (महाराजः दशरथः) (प्रथमम्=आदौ), भरतस्य=एतदाख्यस्य राजकुमारस्य (मम पुत्रस्य), अभिषेचनम्=युवराजपदे राज्याभिषेचनम्, (द्वितीयं च=तथा चान्यम्), तव=भवतः(कौशल्यापुत्रस्य रामस्य),

अद्य=अस्मिन् दिवसे, एव=नूनम्, दण्डकारण्ये='दण्डक' इत्याख्ये वने (एतन्नामके कानने), गमनम्=प्रस्थानम् याचितः=अभ्यर्थितः।

भावार्थः– देवासुरसंग्रामे साहाय्यप्रदानार्थं महाराजेन दशरथेन यौ द्वौ वरौ तस्मै प्रदत्तौ, तयोः वरयोः कैकेयी भरतस्य राज्याभिषेकरूपं प्रथमं वरम्, द्वितीयञ्च अस्मिन् दिवसे रामस्य दण्डकारण्यगमनरूपं वरं याचितवती। (अयाचत।)

व्याकरणात्मकटिप्पणी– तत्र=तस्मिन् इति–तत्+त्रल्(त्र) (अव्ययशब्दः)। राजा=राज्+कनिन् (अन्)+सु (प्र.वि.ए.व.)। भरतस्याभिषेचनम्=भरतस्य अभिषेचनम् (ष.त.स.) भरतस्य+अभिषेचनम् (दीर्घसन्धिः)। अभिषेचन्=अभि+सिच्+ल्युट् (यु=अन)+सु(अम्) (प्र.वि.ए.व.)। अद्य=अद्+यत् (य) (अव्य.)। दण्डकारण्ये= दण्डकस्य अख्यमिति दण्डकारण्यम् (ष.त.स.) दण्डक+अरण्ये= दण्डकारण्ये (दीर्घसन्धिः)। गमनम्=गम्+ल्युट्(यु=अन)+सु (प्र.वि.ए.व.)। याचितः=याच्+क्त (इडागमः)+सु (क्रियापदम्)।

छन्दः– अत्र 'अनुष्टुप्' इति नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये महाराजं दशरथं श्रीरामं च धन्य धन्यं कर्तुं कैकेयी श्रीरामम् आदिशति यत्–

यदि सत्यप्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्तुमिच्छसि।
आत्मानं च नरश्रेष्ठ मम वाक्यमिदं शृणु।।६।।

पदच्छेदः–यदि सत्यप्रतिज्ञम् त्वम् पितरम् कर्तुम् इच्छसि, आत्मानम् च नरश्रेष्ठ मम वाक्यम् इदं शृणु।

अन्वयः– नरश्रेष्ठ! यदि त्वं पितरम् आत्मानं सत्यप्रतिज्ञं च कर्तुम् इच्छसि (तर्हि) मम इदं वाक्यं शृणु।

व्याख्या– नरश्रेष्ठ!=(नराणां नरेषु वा श्रेष्ठ) नरोत्तम!, यदि=चेत्, त्वम्=भवान् (रामः), पितरम्=जनकम्, आत्मानम्=स्वयम्, च=तथा, सत्यप्रतिज्ञम्=यथार्थवक्तारम्, कर्तुम्=विधातुम् (सम्पादयितुम्), इच्छसि=अभिलषसि (तर्हि) मम=कैकेय्याः (भरतमातुः), इदम्=एतत्, वाक्यम्=कथनम्, शृणु=आकर्णय।

भावार्थः– कैकेयी रामस्याभिमुखं नैकविधं पितुरनुशासनमाचरितुं प्रयतते। सा वदति यत् हे पुरुषोत्तम। यदि त्वं स्वकीयं जनकम् आत्मानं च सत्यवक्तारं यथार्थप्रतिज्ञं च विधातुमिच्छसि तर्हि इदानीं ममैतद् वचनम् आकर्णय।

व्याकरणात्मकटिप्पणी–नरश्रेष्ठ! = नराणां श्रेष्ठः = नरश्रेष्ठः (ष.त.) नर+प्रशस्य+इष्ठन्(इष्ठ) ('प्रशस्य' इत्यस्य स्थाने 'श्र' आदेशः) पितरम्=पितृ+अम् (द्वि.वि.ए.व.)। आत्मानम्= आत्मन्+अम्–अत्+मनिन् (मन्) (द्वि.वि.ए.व.)। सत्यप्रतिज्ञम्=सते हितं सत्यम्, प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञः, सत्यस्य प्रतिज्ञः (ष.त.) तम् सत्यप्रतिज्ञम्। कर्तुम्=कृ+तुमुन् (तुम्) (अव्य.)। इच्छसि=इष्+लट्+सिप् (म.पु.ए.व.)। वाक्यम्=वच्+ण्यत् (य) (चस्य कः)+अम् (द्वि.वि.ए.व.)। शृणु=श्रु+लोट्+सिप् (म.पु.ए.व.)।

छन्दः– अत्र 'अनुष्टुप्' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये माता कैकेयी चतुर्दशवर्षाणि यावत् रामं वने निवासार्थमादिशति–

सप्त सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः।
अभिषेकमिदं त्यक्त्वा जटाचीरधरो भव।।७।।

पदच्छेदः– सप्त सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यम् आश्रितः, अभिषेकम् इदम् त्यक्त्वा जटाचीरधरः भव।

अन्वयः– (त्वम्) इदम् अभिषेकं त्यक्त्वा सप्त सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यम् आश्रितः, जटाचीरधरो भव।

व्याख्या– (त्वम्=भवान्), इदम्=एतद् (पुरो दृश्यमानम्) अभिषेकम्=राज्याभिषेकम्, त्यक्त्वा= परित्यज्य(विहाय), सप्त सप्त=चतुर्दशसंख्याकानि, च=तथा, वर्षाणि=समाः, दण्डकारण्यम्='दण्डक' इत्याख्ये वने, आश्रितः=आश्रयणं स्वीकृत्य, जटावल्कलवस्त्रधारी, भव=स्वीकुरु।

भावार्थः– रामस्य राज्याभिषेकसमये कैकेयी रामं सम्बोध्य कथयति यत् त्वं महाराजस्य दशरथस्य आज्ञानुसारम् एतद् राज्याभिषेकं विहाय 'दण्डक' इति नामके वने चतुर्दश वर्षाणि वनौकसामिव स्वरूपं गृहीत्वा जीवनं

यापय।

व्याकरणात्मकटिप्पणी- अभिषेकम्=अभि+सिच्+घञ्(अ)+अम्(द्वि.वि.ए.व.)। त्यक्त्वा=त्यज्+क्त्वा(त्वा) (जस्य कुत्वम्)(अव्य.)। सप्त=सप्+तनिन्(तन्)+जस्(प्र.वि.ब.व.)। वर्षाणि=वृष्+घञ्(भावे)+जस्(प्र.वि.ब.व.)। दण्डकारण्यम्=दण्डक+अरण्यम्(दीर्घसन्धिः)। आश्रितः=आ(आङ्)+श्रि+क्त(त)+सु(प्र.वि.ए.व.)। जटाचीरधरः=जटा च चीरं च=जटाचीरे, (द्व.स.) ते धरतीति धरः, जटाचीरयोः धरः इति जटाचीरधरः (ष.त.)। भव=भू+लोट्+सिप्(म.पु.ए.व.)।

छन्दः- अत्र 'अनुष्टुप्' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः- अस्मिन् पद्ये कोसलपुरस्य आधिपत्यं भरतः स्वीकुर्यादिति कैकेयी कामयते इति वर्णयन् कविः कथयति यत्-

भरतः कोसलपतेः प्रशास्तु वसुधामिमाम्।
नानारत्नसमाकीर्णां सवाजिरथसङ्कुलाम्।।८।।

पदच्छेदः- भरतः कोसलपतेः प्रशास्तु, वसुधाम् इमाम्, नानारत्नसमाकीर्णाम् सवाजिरथसंकुलाम्।

अन्वयः- भरतः कोसलपतेः नानारत्नसमाकीर्णां सवाजिरथसंकुलाम् इमां वसुधां प्रशास्तु।

व्याख्या- भरतः=कैकेय्याः पुत्रः, कोसलपतेः=कोसलनामधेयस्य नृपस्य नानारत्नसमाकीर्णाम्=विविधरत्नाभूषणपरिपूर्णाम्, सवाजिरथसंकुलाम्=अश्वस्यन्दनादिसमूहयुक्ताम् इमाम्=पुरो दृश्यमानाम्, वसुधाम्=पृथिवीम्(धरणीम्)। प्रशास्तु=शासनं कुर्यात्।

भावार्थः- अत्र राजकुमारस्य भरतस्य जननी कैकेयी विविधरत्नाभूषणसंयुक्तस्य गजतुरंगरथादिपरिपूर्णस्य राज्यस्य शासनं(राज्यं) मम पुत्रस्य अधीनं स्यादिति कथयति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी- भरतः=भरं तनोति-भर+तन्+ड्(अ)+सु(प्र.वि.ए.व.)। कोसलपतेः= कोसलानां पतिः-कोसलपतिः(ष.त.) तस्य कोसलपतेः (ष.वि.ए.व.)। वसुधाम्=वसूनि(रत्नानि) धारयतीति वसुधा-(उप.स.) ताम् (द्वि.वि.ए.व.)। नानारत्नसमाकीर्णाम्=नानारत्नैः समाकीर्णां नानारत्नसमाकीर्णाम् (तृ.त.) ताम्। सवाजिरथसंकुलाम्=वाजिरथैः सहितः सवाजिरथः, तैः संकुला सवाजिरथसंकुला(तृ.त.)-ताम् सवाजिरथसंकुलाम्। प्रशास्तु=प्र+शास्+लोट्+तिप् (प्र.पु.ए.व.)।

छन्दः- अस्मिन् पद्ये 'अनुष्टुप्' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः- अस्मिन् पद्ये मातुः कैकेय्याः कष्टप्रदं वचनं निशम्य श्रीरामः उद्विग्नः नाभवदिति वर्णयन् कविः कथयति यत्-

तदप्रियममित्रघ्नो वचनं मरणोपमम्।
श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकेयीं चेदमब्रवीत्।।९।।

पदच्छेदः- तद् अप्रियम् अमित्रघ्नः वचनं मरणोपमम् श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकेयीम् च इदम् अब्रवीत्।

अन्वयः- तद् अप्रियं मरणोपमं वचनं श्रुत्वा अमित्रघ्नः रामः न विव्यथे (सः) कैकेयीं च इदम् अब्रवीत्।

व्याख्या- तद्=अदः, अप्रियम्=अशोभनीयम् (अरुचिरम्), मरणोपमम्=निधनसदृशम् (मृत्युतुल्यम्), वचनम्=वाणीम् (गाम्), श्रुत्वा=आकर्ण्य (निशम्य), अमित्रघ्नः=रिपुसूदनः, रामः=दशरथनन्दनः (कौशल्यापुत्रः), न=नहि, विव्यथे=उद्विग्नोऽभवत्, (सः=रामः), कैकेयीम्=भरतमातरम्, च=तथा, इदम्=एतद्, अब्रवीत्=अकथयत्।

भावार्थः- मातुः कैकेय्याः मुखनिर्गतम् अरुचिरं मृत्युतुल्यमिव स्वकीयं वनगमनवृत्तान्तम्, भरतस्य च युवराजपदे अभिषेकमाकर्ण्य शत्रुहन्ता रामः स्वल्पमात्रमपि दुःखितो नाभवत्।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– अप्रियम्=प्रीणातीति प्रियः न प्रियः अप्रियः, (नञ् तत्पु.) तम्। मरणोपमम्=मरणेन उपमम्–मरणोपमम्(तृ.त.)। वचनम्=वच्+ल्युट् (यु=अन)+अम् (द्वि.वि.ए.व.)। श्रुत्वा=श्रु+क्त्वा (त्वा)(अव्य.)। अमित्रघ्नः=न मित्रम् अमित्रः तं हन्तीति–अमित्रघ्नः (नञ्–स.)। विव्यथे=व्यथ्+ लिट्+त(प्र.पु.ए.व.)। कैकेयीम्=कैकेयस्य अपत्यं स्त्री–कैकेय+अण्+ङीप्+अम्(द्वि.वि.ए.व.)। अब्रवीत्=ब्रू+लङ्+ तिप्(प्र.पु.ए.व.)।

छन्दः – अस्मिन् पद्ये 'अनुष्टुप्' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये वल्कलवस्त्रं धारयित्वा वनगमनार्थं रामः अभिलषतीति वर्णयन् कविः कथयतीति यत्–

एवमस्तु गमिष्यामि वनं वस्तुमहं त्वितः।

जटाचीरधरो राज्ञः प्रतिज्ञामनुपालयन्।।१०।।

पदच्छेदः– एवम् अस्तु गमिष्यामि वनम् वस्तुम् अहम् तु इतः, जटाचीरधरः राज्ञः प्रतिज्ञाम् अनुपालयन्।

अन्वयः– (हे मातः) एवमस्तु अहं राज्ञः प्रतिज्ञामनुपालयन् जटाचीरधरः वनं वस्तुं तु इतः गमिष्यामि।

व्याख्या– (हे मातः= हे जननि), एवमस्तु=इत्थं भूयात्, अहम्=दशरथनन्दनः रामः, राज्ञः=नृपस्य, (महाराजस्य दशरथस्य) प्रतिज्ञाम्=सङ्कल्पम्(दृढोक्तिम्), अनुपालयन्=प्रतिपालनं कुर्वन् (अङ्गीकुर्वन्), जटाचीरधरः=जटाजूटवल्कलवेषधारी, वनम्=काननम्(अरण्यम्) वस्तुम्=निवासार्थम्, तु, इतः=अस्मात् राजप्रासादात्, गमिष्यामि=गमनं करिष्यामि, (प्रस्थास्ये)।

भावार्थः– अये मातः। तवाभिलाषानुरूपमहं महाराजस्य दशरथस्य दृढं सङ्कल्पमङ्गीकुर्वन् जटाजूटं वल्कलवस्त्रं चाधाय वनं निवसितुम् अस्मात् राजभवनात् नूनं गमिष्यामि। अत्र रामस्य वनगमनेन नृपस्य प्रतिज्ञापूर्तिः, मातुश्च अभिलाषापूर्तिः भविष्यतः। एकेन कार्येण कार्यद्वयमत्र सिध्यति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– एवमस्तु=एवम्+अस्तु (कल्याणार्थे एतद्वचनम्)। राज्ञः=राजन्+ङस् (ष.वि.ए.व.)। प्रतिज्ञाम्=प्रति+ज्ञा+अङ्+टाप् (आ)+अम्(द्वि.वि.ए.व.)। अनुपालयन्=अनु+पाल्+णिच्(इ)+ शतृ(अत्)+सु (प्र.वि.ए.व.)जटाचीरधरः=जटाचीरं धरतीति जटाचीरधरः (उपपद.स.) (प्र.वि.ए.व.)। वस्तुम्=वस्+तुमुन्(तुम्) (अव्य.)। इतः=इदम्+तसिल्(तस्)(अव्य.)। गमिष्यामि=गम्+लृट्+मिप्(उ.पु.ए.व.)।

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'अनुष्टुप्' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये श्रीरामः मातुः वचनं मत्वा भरताय सर्वस्वं प्रदातुमिच्छतीति वर्णयन् कविः कथयति यत्–

अहं हि सीतां राज्यं च प्राणानिष्टान् धनानि च।

हृष्टो भ्रात्रे स्वयं दद्यां भरतायाप्रचोदितः।।११।।

पदच्छेदः– अहम् हि सीताम् च राज्यम् च प्राणान् इष्टान् धनानि च, हृष्टः भ्रात्रे स्वयम् दद्याम् भरताय आ प्रचोदितः।

अन्वयः– अहं (त्वया) आप्रचोदितः हि भ्रात्रे भरताय राज्यम्, सीताम्, इष्टान् प्राणान्, धनानि च दृष्टः स्वयं दद्याम्।

व्याख्याः– अहम्=दशरथनन्दनः रामः, (त्वया=मात्रा कैकेय्या) आ प्रचोदितः= आदिष्टः (आज्ञापितः), हि=निश्चयेन, भ्रात्रे=अनुजाय, भरताय=एतन्नामधेयाय भवत्याः पुत्राय, राज्यम्=अस्य देशस्य धनसम्पत्तिम्, सीताम्=एतदाख्यां स्वकीयां भार्याम्, इष्टान् प्राणान्=प्रियान् असून्, धनानि=धनादिवैभवानि, च=तथा, हृष्टः=प्रसन्नः (सन्) स्वयम्=स्वयमेव(स्वेच्छया) दद्याम्=प्रयच्छेयम्।

भावार्थः– मर्यादापुरुषोत्तमः रामः मातुः कथनमात्रेणैव प्रसन्नतया अनुजाय भरताय कोसलदेशस्य आधिपत्यम्, स्वकीयां भार्याम्, प्रियान् असून्, वैभवादीनि अपि प्रदानार्थमभिलषति। अत्र अनुजस्य कृते श्रीरामस्य सर्वविधसमर्पणभावस्य अभिव्यक्तिः जायते।

व्याकरणात्मकटिप्पणी- भ्रात्रे=भ्राज्+तृच्+ङे (ए) (च.वि.ए.व.)। भरताय-भरत+ङे (य) (च.वि.ए.व.)। राज्यम्=राज्ञः भावः कर्म वा (राजन्+यत्)(द्वि.वि.ए.व.)। सीताम्=सीता+अम् (द्वि.वि.ए.व.)। इष्टान्=इष्ट+क्त(त)+शस्(द्वि.वि.ब.व.)। प्राणान्=प्र+अन्+अच्, घञ् वा+शस् (द्वि.वि.ब.व.)। धनानि= धन्+अच्+शस् (द्वि.वि.ब.व.)। हृष्टः=हृष्+क्त(त)+सु (क्रियापदम्)। दद्याम्=दा+विधिलिङ्+मिप् (उ.पु.ए.व.)। प्रचोदितः=प्र+चुद्+णिच्+क्त+सु (प्र.वि.ए.व.)।

छन्दः- अत्र 'अनुष्टुप्' नामधेयं छन्दः वर्तते।

प्रसङ्गः- अस्मिन् पद्ये ऋषीणामिव स्वयं श्रीरामोऽपि आत्मानं धर्मपारायणं मनुते इति वर्णनम् कविः कथयति यत्-

नाहमर्थपरो देवि! लोकमावस्तुमुत्सहे।
विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं विमलं धर्ममास्थितम्।।१२।।

पदच्छेदः- न अहम् अर्थपरः देवि! लोकम् आवस्तुम् उत्सहे, विद्धि माम् ऋषिभिः तुल्यम् विमलम् धर्मम् आस्थितम्।

अन्वयः- देवि! अहम् अर्थपरः (भूत्वा) लोकम् आवस्तुं न उत्सहे, मां (अहमपि) ऋषिभिः तुल्यं विमलं धर्मम् आस्थितं विद्धि।

व्याख्या- देवि!=हे भगवति!, अहम्=एष रामः, अर्थपरः=धनलोलुपः (स्वार्थपरायणः), (भूत्वा=सम्भूय), लोकम्=जगत्, आवस्तुम् निवासं कर्तुम्, (निवासार्थम्), उत्सहे=अभिलषामि (कामये), माम्=अमुं जनम् (दशरथनन्दनम्) (अहमपि=एष जनोऽपि), ऋ षिभिः=मुनिभिः, (मन्त्रद्रष्टृभिः), तुल्यम् सदृशम् (समम्), विमलम्=निर्मलम् (पवित्रम्, मलरहितम्), धर्मम्=कर्तव्यकर्म (आचारपालनम्), आस्थितम्=विद्यमानम्, विद्धि=जानीहि।

भावार्थः- मर्यादापुरुषोत्तमः रामः धनोपासको भूत्वा इहलोके जीवनं यापयितुं नेच्छति। सः मुनिभिरिव निर्मलं धर्ममाचरितुं नियमं स्वीकृत्य एव सर्वत्र व्यवहरति। एतत्तु सत्यमस्ति, अस्मिन् विषये नास्ति सन्देहः।

व्याकरणात्मकटिप्पणी- अर्थपरः=अर्थेभ्यः पर इति अर्थपरः (च.त.स.)। लोकम्=लोक्यतेऽसौ लोकः तम्, लोक्+घञ् (अ)+अम्(द्वि.वि.ए.व.)। आवस्तुम्=आङ्+वस्+तुमुन्(तुम्)(अव्य.)। उत्सहे=उत्+सह्+लट्+ इट्(उ.पु.ए.व.)। विद्धि=विद्+लोट्+सिप्(म.पु.ए.व.)। ऋषिभिः=ऋष्+इन्+भिस् (तृ.वि.ब.व.)। तुल्यम्=तुलया सम्मितम्(तुला+यत्)। विमलम्=विगतः मलः यस्मात् सः (बहु.स.) तम् विमलम्। आस्थितम्=आङ्+स्था+ क्त(त)(कर्म. क्रियापदम्)।

छन्दः- अस्मिन् पद्ये 'अनुष्टुप्' नामधेयं छन्दः वर्तते।

प्रसङ्गः- अस्मिन् पद्ये पितुः शुश्रूषा आज्ञापालनं वा सर्वोत्तमं धर्माचरणं वर्तते इति प्रतिपादयन् कविः कथयति यत्-

न ह्यतो धर्माचरणं किञ्चिदस्ति महत्तरम्।
यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनक्रिया।।१३।।

पदच्छेदः-न हि अतः धर्माचरणम् किञ्चिद् अस्ति महत्तरम्, यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनक्रिया।

अन्वयः- पितरि शुश्रूषा तस्य वचनक्रिया वा यथा धर्माचरणम् (अस्ति) अतः महत्तरं किञ्चिद्(धर्माचरणम्) न हि अस्ति।

व्याख्या- पितरि=जनके, शुश्रूषा=परिचर्या (कर्तव्यपरायणता) तस्य=पितुः, वचनक्रिया=आज्ञापालनम्,

वा=अथवा, यथा=येन प्रकारेण(यथाविधम्), धर्माचरणम्=कर्तव्यकर्मण: पालनम्, (अस्ति=वर्तते), अत:= एतस्मात्, महत्तरम्=अतिरिच्य श्रेष्ठम्, किञ्चित्=किमपि (धर्माचरणम्) न=नहि, हि=नूनम्, अस्ति=वर्तते।

भावार्थ:– इहलोके नैकविधं धर्मस्य स्वरूपं विद्यते। रघुनन्दन: राम: पितरि शुश्रूषां, तस्य आज्ञापालनमेव श्रेष्ठं धर्मं मन्यते, एतस्मात् महत्तरं धर्माचरणं किञ्चिदपि नास्ति। अत: पितृभि: सह सम्यग् व्यवहरणीयम्, तेषामाज्ञापालनमपि नूनमेव करणीयम्।

व्याकरणात्मकटिप्पणी– पितरि=पितृ+ङि (स.वि.ए.व.)। शुश्रूषा=श्रु+सन्+द्वित्वादि+अ+टाप् (स्त्री.प्र.वि.ए.व.)। वचनक्रिया=वचनस्य क्रिया–वचनक्रिया (ष.त.)। धर्माचरणम्=धर्मस्य आचरणम् धर्माचरणम् (ष.त.)। महत्तरम्=मह्+शतृ+तरप्+सु (अम्)(प्र.वि.ए.व.)। किञ्चिद् किम्+चिद् (अनुस्वार: परसवर्णश्च)। अस्ति=अस्+लट्+तिप् (प्र.पु.ए.व.)।

छन्द:– अत्र 'अनुष्टुप्' नामधेयं छन्द: वर्तते।

अभ्यास-प्रश्ना:

(क) बहुविकल्पात्मकप्रश्ना:–

अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि सङ्केताक्षरमाध्यमेन कोष्ठके लेखनीयानि–

१. राज्ञ: वचनाद् राम: कुत्र पतितुं कथयति–

(क) जलाशये (ख) कूपे

(ग) पावके (घ) नद्याम् ( )

२. राम: किं भक्षयितुमिच्छति–

(क) मधुरं फलम् (ख) मधुरं भोजनम्

(ग) कन्दमूलम् (घ) तीक्ष्णं विषम् ( )

३. राजा दशरथ: कैकेय्यै केन हेतुना वरद्वयमयच्छत्–

(क) महारणे सशल्येन रक्षितेन (ख) महारणे सत्परामर्शेण

(ग) महारणे असहयोगप्रदानेन (घ) महारणे युद्धरतेन ( )

४. कैकेयी द्वितीयं वरं किम् अयाचत–

(क) युवराजपदे राज्याभिषेकम् (ख) सीताया: संरक्षणम्

(ग) नगरभ्रमणम् (घ) दण्डकारण्ये गमनम् ( )

५. अभिषेकं परित्यज्य राम: किम् आश्रयेत्–

(क) दिव्याम्बरधरो भव (ख) रत्नाभूषणधरो भव

(ग) जटाचीरधरो भव (घ) पितृसेवापरायणो भव ( )

(ख) अतिलघूत्तरात्मका: प्रश्ना:–

(क) राम: पित्राज्ञया किं विधातुमिच्छति?

(ख) राम: द्विधा किं न करोति?

(ग) कैकेयी नृपं प्रथमं वरं किम् अचायत?

(घ) कैकेयी रामस्याग्रे नृपं कीदृशं विधातुमभिलषति?

(ङ) राम: नृपस्य प्रतिज्ञामनुपालयन् किं कर्तुमभिलषति?

(ग) लघूत्तरात्मकाः प्रश्नाः –

(क) रामः कति वर्षाणि दण्डकारण्ये निवसेत् इति कैकेयी इच्छति?

(ख) रामः कोसलपतेः किं कुर्यात्? इत्यस्मिन् विषये रामः किमभिलषति?

(ग) कैकेय्याः कीदृशं वचनं श्रुत्वा रामः दुःखितः नाभवत्?

(घ) रामः प्रसन्नो भूत्वा भरताय किं दातुमभिलषति।

(ङ) रामः किं कृत्वा जीवितुं नेच्छति? किञ्च आदाय सर्वत्र व्यवहरति?

(घ) सामान्यज्ञानप्रश्नाः –

१. निम्नलिखितपद्यानां संस्कृते व्याख्या कार्या –

(क) तद् ब्रूहि वचनं .... द्विर्नाभिभाषते।

(ख) तत्र मे याचितः .... अद्यैव राघव।

(ग) भरतः कोसलपतेः .... रथसंकुलाम्।

(घ) एवमस्तु गमिष्यामि........................अनुपालयन्।

(ङ) **नाहमर्थपरः** .... धर्ममास्थितम्।

२. निम्नाङ्कितपद्यानां संस्कृते भावार्थः लेखनीयः –

(क) अहो धिङ् नार्हसे........................अपि पावके।

(ख) सप्त सप्त च वर्षाणि........................जटाचीरधरो भव।

(ग) तदप्रियम्........................चेदमब्रवीत्।

(घ) अहं हि सीतां........................आप्रचोदितः।

(ङ) न ह्यतो धर्माचरणं........................वचनक्रिया।

३. निम्नाङ्कितपद्यानाम् अन्वयः कार्यः –

(क) भक्षयेयम् ....हितेन च।

(ख) पुरा देवासुरे ....महारणे।

(ग) यदि सत्यप्रतिज्ञं ....वाक्यमिदं शृणु।

(ङ) व्याकरणज्ञानविषयकाः प्रश्नाः –

१. निम्नाङ्कितपदानां सन्धिविच्छेदः कार्यः –

(क) चार्णवे = ...।

(ख) द्विर्नाभिभाषते = ...।

(ग) चाद्यैव = ...।

(घ) वसुधामिमाम् = ...।

(ङ) मरणोपमम् = ...।

(च) प्राणानिष्टान् = ...।

२. निम्नाङ्कितपदानां सन्धिः कार्यः –

(क) न+अर्हसे = ...।

(ख) जटाचीरधरः+भव = ...।

(ग) च+इदम्+अब्रवीत् = ...।

(घ) तु+इतः = ...।

(ङ)　माम्+ऋषिभिः = ...।

(च)　हि+अतः = ...।

३. निम्नाङ्कितपदानां समासविग्रहः कार्यः –

(क)　नरश्रेष्ठ ! = ...।

(ख)　सत्यप्रतिज्ञः = ...।

(ग)　जटाचीरधरः = ...।

(घ)　कोसलपतेः = ...।

(ङ)　अप्रियम् = ...।

४. अधोलिखितानां पदानां समासः कार्यः –

(क)　नानारत्नैः समाकीर्णा, ताम् = ...।

(ख)　प्रीणातीति प्रियः, न प्रियः, तम् = ...।

(ग)　न मित्रम् अमित्रः तं हन्तीति = ...।

(घ)　विगतः मलः यस्मात् सः, तम् = ...।

(ङ)　अर्थेभ्यः परः = ...।

५. निम्नलिखितक्रियापदेषु धातु-लकार-पुरुष-वचनानि निर्दिशत –

(क)　पतेयम् = ...।

(ख)　प्रतिजाने = ...।

(ग)　शृणु = ...।

(घ)　अब्रवीत् = ...।

(ङ)　गमिष्यामि = ...।

(च)　दद्याम् = ...।

६. अधोलिखितपदेषु मूलशब्दं, लिङ्गं, विभक्तिं, वचनं च निर्दिशत –

(क)　राज्ञः = ...।

(ख)　पित्रा = ...।

(ग)　आत्मानम् = ...।

(घ)　कोसलपतेः = ...।

(ङ)　अहम् = ...।

(च)　भ्रात्रे = ...।

७. गुरुशब्दस्य रूपाणि सर्वासु विभक्तिषु लिखत।

८. पत्-धातोः विधिलिङ्लकारस्य गम्-धातोश्च ट्लकाररूपाणि लिखत।

बहुविकल्पात्मकप्रश्नानाम् उत्तरमाला

१. ग　　२. घ　　३. क　　४. घ　　५. ग